

CURS L'OFICI DE LLEGIR
LLEGIR L'APOCALIPSI I ELS BEATUS
Sessió 7, 23-X-23

Apunt 4

FONTS A L'AT de l'APOCALIPSI

J. Jubert

Avanç del llibre: J. Jubert, *Històries de Jahvé i els seus. L'Antic Testament en qüestió*, Figueres, Cal·lígraf, 2023 (en premsa)

1. Sense els escrits profètics, només amb els llibres de la *història* deuteronomista, la Bíblia no seria la Bíblia. Seria, simplement, un llibre d'*història* local, que recolliria un codi legislatiu (la Llei) i que hauria donat compte de la genealogia d'uns estats (Israel i Judà), però no hauria tingut la potencialitat d'esdevenir el nucli fundador de les poderoses religions monoteistes.

Profetes, profetisme, escatologia i apocalíptica

Un profeta és una persona escollida per Déu per proclamar la seva paraula i exhortar el poble escollit a tenir una bona conducta, tot advertint-lo del càstig que rebrà si comet pecat (idolatria), o projectant-li un horitzó d'esperança i salvació si compleix la voluntat divina. La profecia emesa interpreta una situació concreta (de desgràcia o de benaurança, present o futura) des d'uns motius determinats (causals) que no són evidents per a la majoria de persones, de manera que obre una perspectiva que transcendeix la limitada visió dels que estan immersos en la crua quotidianitat dels esdeveniments de la història. Els profetes d'aquesta mena van des de Moisès (Dt34,10) i Samuel fins a Malaquies, incloent-hi tant portaveus de promeses de felicitat i benaurança (com el Deutero-Isaïes) o anunciadors de desgràcies (com Amós).

Els anomenats *llibres profètics*, tal com han estat inclosos en el cànon i tal com han arribat fins a nosaltres, no són llibres d'autor, sinó que generalment són una ampliació d'obres de redactors anònims. L'objectiu del *profetisme* que contenen aquestes obres, atribuïdes a un autor que visqué en temps passats, és oferir una explicació i una

interpretació de l'actualitat basant-se en l'autoritat dels vells textos. «D'aquí nasqué la idea que els profetes no havien parlat només per al seu temps, sinó que havien previst també el futur.»¹ És en aquest sentit que, en conjunt, la idea que es té d'un profeta és la d'un «visionari de la història universal». Durant l'època persa, es feu un esforç per ajustar la interpretació dels missatges dels profetes als estàndards de la Torà, de manera que les profetes van esdevenir els àrbitres encarregats d'aplicar la Llei de Moisès a la *història*.²

El profetisme recorregué dos cicles ben diferenciats:

- el cicle de pecat i càstig (del *dia de la ira del Senyor* i del *Senyor dels exèrcits*)
- i el cicle de salvació (més tardà).

Dins del contingut dels llibres profètics, el mot *escatologia* (del grec *eskhatos*, 'final', 'extrem', 'últim') s'utilitza per referir-se a l'anunci que en algun dels textos es fa de les darreres coses que s'esdevindran en arribar el final de la *història*. Es tracta d'un corrent profètic propi del judaisme anomenat *del segon temple* (època persa), que experimenta transformacions successives. Amb Déu sempre com a gran i únic faedor, es va desplegant l'escatologia:

- primer, una *escatologia general* (transformació última i definitiva de la humanitat i de tot l'Univers),
- i després, una *escatologia particular* (sobre la destinació *post mortem* de l'individu), que tindrà una importància diferent en les diverses religions monoteistes.

Per al judaisme en concret, la idea d'una escatologia universal és la dominant, i s'infereix una imatge unitària, corporal i espiritual o anímica, de l'humà (monisme). La recompensa que s'espera rebre es tradueix, inicialment, en una *descendència nombrosa* i una *terra promesa* (Gn 12), per passar després a la recepció d'una *nova terra* i un *nou cel* per a la totalitat del poble que és avaluat com a just (Is 40-50).

Per al cristianisme i l'islamisme és una *escatologia particular* la que impregna la idea del *més-enllà* després de la mort, idea presidida per una imatge dualista de l'ésser humà.

En un cas i en l'altre, en totes les religions monoteistes l'escatologia que es predica és sempre una aplicació estricta de la justícia divina.

A l'època hel·lenística es produí en la cultura i la religió judaïques un canvi substancial que donà lloc al naixement de l'*apocalíptica* (o, més precisament, de l'*escatologia*

¹Schmid, *Historia literaria...*, op. cit., p. 216.

²Loc. cit.

apocalíptica): l'anunci i la descripció del que passarà entre el final dels temps històrics i l'arribada del definitiu regne messiànic.

El contagi platonitzant plantejà en l'imaginari del judaisme el concepte inèdit de la immortalitat i la resurrecció dels éssers humans. Aquest concepte es va plantejar en alguns escrits sapiencials (el llibre de la Saviesa i el llibre dels Salms) i fou ben desenvolupat a la segona part del llibre de Daniel, a la segona part del llibre de Zacaries i l'Apocalipsi d'Isaïes (Is 24-27), però sobretot en els textos de Qunram, els apòcrifs del període intertestamentari (el cicle d'Henoc, l'Apocalipsi d'Esdres, el llibre de Baruc siríac, l'Assumpció de Moisès, el llibre del Jubileu i el Testament dels dotze patriarques). Després del gran desastre de l'any 70 de l'era actual, el judaisme va abandonar, desencisat, el gènere apocalíptic, considerant que Déu havia deixat d'intervenir en la *història*, i de manifestar-se als humans. Al seu torn, la teologia de l'islam ignorà completament el gènere apocalíptic, encara que sí que contenia descripcions escatològiques. Va ser sobretot, però, en el NT i en la teologia cristiana que se'n va derivar on l'apocalíptica i l'escatologia persistiren vigents i potents.

(pp. 194- 200).

Profetisme i cristisme

Des d'un punt de vista teològic, els llibres profètics es poden avaluar com els textos més importants de la Bíblia quant a la creació de doctrina. De fet és en aquests llibres on es construeix l'edifici doctrinal del judaisme, del cristianisme i de l'islamisme, situant-nos de ple en la paradoxa irresolta de la doctrina dogmàtica fundada sobre una fantasia escatològica de continguts variables i contradictoris.

Entès així, el judaisme es pot considerar que es constitueix a partir del germen del Pentateuc i dels llibres d'història deuteronomista, és a dir, la Llei i la tradició, generant una religió tradicionalista i conservadora, amb una gran enyorança d'un passat mític i llegendari, expectant d'una salvació col·lectiva. Al seu torn, el nucli seminal del cristisme i d'una part del cristianisme ulterior i recent (denominat progressista) són producte dels llibres profètics. A partir d'aquests llibres es configura una religió que té la mirada posada en el futur, en la salvació personal i individual, i en l'amor o la seva derivada, la caritat (la fe, l'esperança i la caritat són les tres virtuts cardinals de la seva particular teologia). La repetició, també personalitzada, del cicle pecat-càstig-penediment-penitència-perdó, tan car al profetisme, està institucionalitzada en el sagrament de la confessió. Sense els missatges dels profetes, el cristisme no hauria pogut construir la figura fonamental de Jesús, anomenat el Crist, el messies anunciat pels profetes (el «fill de l'home»), que ha vingut, precisament, a acomplir les profecies

anunciades en l'AT (un compliment que els redactors dels llibres del NT, uns judaïtes que eren profunds coneixedors dels llibres profètics, tingueren especial cura que s'esdevingués).

(p. 204)

La *segona part* del llibre de Zacaries (Za 9-14) conté un reguitzell d'oracles, enfocats tots a l'«era» que ha de venir. De fet és la segona versió escatològica detallada (la primera és la del segon Isaïes), en què es remarca que la redempció no s'aconsegueix per mitjà de dejunis, lamentacions i rituals, sinó obrant amb justícia i compassió: «Judiqueu amb justícia, tingueu els uns amb altres un tracte lleial i compassiu» (Za 7,9), sense mentir ni jurar en fals (Za 8,16). Només així, al final dels temps, «grans pobles i nacions vindran a Jerusalem a suplicar al Senyor de l'univers, a implorar el seu favor.[...] Aquells dies, deu homes de llengües diferents, provinents de totes les nacions, s'agafaran al mantell d'un jueu i li diran: “Volem venir amb vosaltres, perquè hem sabut que Déu és al vostre costat”» (Za 8,22-23). Més oracles anuncien, encara, els càstigs (extermini de la població i annexió de les seves terres) que s'imposaran als enemics d'Israel (Za 9,1-8). Però finalment vindrà «humilment, muntat en un ase» (Za 9, 9), un rei portador de la pau als pobles, que proclamarà el retorn dels desterrats (Za 10).

Jahvè, doncs, finalment conquerirà Jerusalem i el transformarà en el centre espiritual del món. Arreu, tots els ídols i falsos profetes seran destruïts (Za 13). Abans, però, Jerusalem serà assaltada pels idòlatres, i en el darrer moment, quan tot es cregui perdut, el Senyor intervindrà i regnarà sobre totes les nacions i tots els habitants de la terra el reconeixeran com a déu únic i cada any viatjaran a Jerusalem per celebra-hi la festa dels Tabernacles (Za 14).

Queda clar, doncs, que el judici d'extermini de la primera versió escatològica, la d'Isaïes, queda suspès (és a dir: o bé Zacaries contradiu Isaïes, o bé el Senyor canvia de parer). Aquest fet no és pas de poca importància (sobretot per la repercussió que tindrà en la concreció apocalíptica del judaisme i en la teologia cristiana). Val l'esforç, doncs, de fer una descripció detallada de les complicades fases i de les diverses variants que, d'acord amb la profecia de Zacaries, experimentarà el procés:

1. Hi haurà una gran guerra final de «totes les nacions de l'entorn» (Za 12,2) o de «tots els pobles» (Za 14,2) per conquerir Jerusalem.
2. Aquest anunci s'acompanya de tres possibilitats:

- a) Déu s'alinea al costat dels jueus (Jerusalem) i són derrotades totes les nacions (possibilitat coincident amb «el dia de Jahvè»).
 - b) Déu s'alinea al costat de totes les nacions (o, pitjor, Déu aplega totes les nacions) contra Jerusalem, que és conquerida i saquejada, i la meitat dels seus pobladors són deportats (possibilitat coincident amb el dia de la guerra i el dia de la ira del Senyor).
 - c) Déu (Senyor dels exèrcits, Senyor de la guerra), inicialment aliat amb les nacions, tot d'una, canvia de bàndol i ataca les nacions invasores (Za 14,2-3), bé provocant-los una malaltia mortífera o bé per mitjà d'una «guerra santa», fent que els invasors es matin entre ells (Za 12,13).
3. Un cop fet tot això, d'una manera o d'una altra, el Senyor promet: «Jo salvaré el meu poble. Els faré venir dels països d'orient i d'occident, els duré perquè visquin a Jerusalem» (Za 8,7-8).
 4. Instal·lats finalment a Jerusalem, com al tercer Isaïes, els sobrevivents d'aquest poble gaudiran d'una felicitat longevitat. El «Senyor de l'univers» diu: «Als carrers de Jerusalem hi tornaran a seure homes i dones carregats d'anys, cadascú amb el bastó a la mà» (Za 8,4); «Sembraré la pau, les vinyes donaran fruit abundós, i les terres, bones collites» (Za 8,12). Els fills no pagaran els pecats dels seus pares: «Quan els vostres pares em van provocar, jo, el Senyor de l'univers, vaig decidir castigar-los i no me'n vaig desdir. Però ara, Jerusalem i Judà, he decidit d'omplir-vos de béns» (Za 8,14-15). Ja no cal que es facin dejunis, sinó que, ben al contrari, se celebrin festes ben alegres: «Des d'ara, per a la gent de Judà, els dejunis dels mesos quart, cinquè, setè i desè seran festes de goig i alegria» (Za 8,19). No s'ha d'expiar res.
 5. Encara més: «Vindran altres pobles i habitants de grans ciutats [...] a implorar el favor del Senyor», perquè han sabut que «Déu és al vostre costat» (Za 8,20-23). El Senyor del poble escollit ha mutat: de gelós i irascible, Senyor dels exèrcits i de la guerra, ha passat a ser un *Déu universal*, senyor de la pau, l'abundància i la felicitat per al poble escollit.
 6. Això per a quant de temps? No queda gens clar, tot i que algun analista, basant-se en el tercer Isaïes —en què es llegeix que «la vostra descendència i el vostre nom persistiran davant meu com el cel nou i la terra nova que jo creo» (Is 66,22)—infereix que allò que s'anuncia i que es promet és una «durada eterna de la posteritat aquí a la terra».³ Cal destacar, però, que aquest final felicitat no conté cap esment al retorn o la vinguda de cap messies davídic.

El gènere apocalíptic, doncs, està servit.

³ Fàbrega i Escatllar, *Les portes de la mort...*, op. cit., p. 85.

Zacaries és un altre decebut que assumeix la missió de fer un pas més: no solament col·laborar en l'activitat propagandística per a la reconstrucció del temple (Za 1-8), sinó, fonamentalment, intentar redoblar i dotar de contingut esplendorós l'esperança ja anunciada per Ageu: l'adveniment d'un «Senyor victoriós», que és el «Senyor dels exèrcits» i el «Senyor de la guerra»(Za 9-14).

Tot i que a Zacaries se li ha atribuït tradicionalment l'autoria del llibre que porta el seu nom, hi ha un consens a identificar en el text —a partir d'anàlisis comparatives teològiques, filològiques i històriques— dos autors diferents, que l'haurien redactat en èpoques diferents: l'un durant els primers i difícils anys del retorn a Jerusalem (primers anys de l'època persa) i l'altre a finals del segle iv. de la n. e. (època hel·lenística), plena també de daltabaixos.

Res de tot que s'havia enunciat i promès en el llibre de Zacaries es va complir. Igual que Ageu, Zacaries és un mal profeta. Zorobabel, lluny de donar continuïtat al casal de David, desapareix de cop i volta, abans que el temple sigui consagrat (un fet que ha portat a suposar que fou executat pel fet de ser el cap d'un moviment independentista, el triomf del qual s'inferia que havia profetitzat o anunciat Ageu en aquest oracle concret: «Aquell dia, ho dic jo, el Senyor de l'univers, et prendré, servent meu Zorobabel, fill de Xealtiel, perquè siguis el meu segell personal» (Ag 2,23). Però això no va passar i va posar en evidència que el mateix Déu («el Senyor de l'univers», com insisteix a autopresentar-se aquesta i altres vegades, quan vol donar autoritat absoluta a les seves prediccions) també és, d'acord amb la seva pròpia definició, un fals profeta.

Respecte als profetes visionaris anteriors, amb Zacaries té lloc un canvi substancial: Déu no parla directament amb el profeta, ni tan sols en somnis; ho fa per intermediació d'un àngel. La relació directa de Déu amb els humans escollits per ell, iniciada amb Abraham, s'ha acabat i a partir d'ara cada vegada serà més distant (fins a extingir-se completament).

La imatge d'un rei que «arriba humilment, muntat en un ase» (Za 9,9) és retinguda pels redactors del NT, profunds coneixedors de la Tanakh, i aplicada a l'entrada de Jesús a Jerusalem, fent que es compleixi la profecia de Zacaries (Mt 21,2-10;Jn 12,14-16).

Tercer Isaïes

La tercera part d'Isaïes (Is 55-66) s'adreça als retornats a Jerusalem a partir de l'edict de Cir. Els autors, usurpadors de la identitat del profeta Isaïes mort fa força anys, intenten fer front a la intensa decepció que ha d'envair els retornats davant l'incompliment de l'adveniment de la nova era anunciada i promesa en el segon Isaïes. La descripció de la desolació que troben a Judà no té res a veure amb el paradís que s'havia promès: «Les teves ciutats santes són un desert, Sió està desolada, Jerusalem és una desolació» (Is 64,9). La ciutat està en runes i el territori s'havia repartit entre els que no van ser deportats. Només hi resta un grup reduït dels que encara són fidels a Jahvè i hi imperen la injustícia social i les pràctiques idolàtriques. Malgrat aquest panorama desolador, el tercer Isaïes mira d'infondre esperança, encoratjant el grup dels primers retornats a aportar la bona nova als pobres, a curar els cors dels que se senten desfets, a proclamar als captius la llibertat i als presos el retorn de la llum, a proclamar l'any de gràcia del Senyor, el dia que Déu farà justícia, i a consolar tots els que estan de dol. Tot d'una, però, el Senyor, fins aquí compassiu, torna a manifestar intensos esclats d'indignació i torna a proferir amenaces i a esmentar oracles d'intervenció violenta, que expressen la inevitabilitat de la seva venjança, la impossibilitat d'oblidar i de perdonar: «Jo, el Senyor,[...].Tot el dia tinc les mans esteses cap a un poble rebel, que va per mals camins i segueix els seus capricis. És un poble que em provoca adorant altres déus sense parar [...].Per tot això estic encès d'indignació. Que sàpiguen que ho tinc tot escrit! No passo res per alt, els faré pagar: aquests pagaran alhora la seva culpa i les culpes dels seus pares» (Is 65,1-7). Però tot seguit, al cap de pocs versicles, tornar a manifestar-se un Déu mansoi i compassiu, que oblida i perdona: «Tothom oblidarà els desastres del passat, els meus ulls no tornaran a veure. Crearé un cel nou i una terra nova» (Is 65,16-17).

L'objectiu de tots els llibres atribuïts a Isaïes és clarament propagandístic del monoteisme professat per una elit sacerdotal que vol posar en evidència el poder d'intervenció divina en la *història* del poble escollit. En els moments més crítics, la figura genèrica del profeta Isaïes, creada pels seus deixebles, s'erigeix en intèrpret de la causa dels infortunis que pateixen els contemporanis: el mall assiri és el càstig que el Senyor envia al seu poble per causa de la seva infidelitat. Però, a més de l'inexorable poder per castigar, el tercer Isaïes introdueix un missatge teològic absolutament nou: la fe salva, les armes no.

En comparació amb el missatge que s'explicita en el llibre de Josuè (i, també, en els llibres de l'Èxode, dels Nombres i dels Jutges) i en el primer Isaïes, en el Deutero-Isaïes comença un canvi d'orientació radical (i transitori). Tal com ho expressarà mil dos-cents anys més tard, en el segle VIII de l'era actual, un nadiu hispanoromà, «ells [els

invasors] són més nombrosos, tenen la força i Déu els ajuda»,⁴ perquè compleixen els designis punitius del Senyor. En conseqüència, els que no estan sota la seva empara sempre seran derrotats. La salvació vindrà només com a recompensa per la fidelitat al Déu únic (Jahvè). Ell farà de Jerusalem el centre del poder i la força. Ningú no pot vèncer l'enemic només amb les armes, només ho aconseguirà mereixent la protecció del Senyor, donant-li tota la seva fe en exclusiva. Aquest missatge no és del tot nou, però sí que ho és l'èmfasi que hi ha en aquest darrer punt: la fe en Déu és l'única possibilitat de salvació.

L'objectiu principal del llibre, complex, d'Isaïes és polític: «Advoca perquè els deportats tornin a la seva terra i reconstrueixin Jerusalem. El retorn a Jerusalem ha de constituir una prova històrica del fet que Israel ha estat escollit per Déu [...]. A la meitat del llibre hi trobem aquesta exclamació: “Sortiu de Babilònia!” (Is 48,20). *Abans* d'aquesta crida, el profeta parla d'*Israel* com si fos el servent deslleial que ha venut el seu Déu, però *després* parla de *Jerusalem* com la mare que veu venir fills i filles desconeguts (la generació que ha crescut a l'exili), i de Déu com l'espòs que posa en qüestió que alguna vegada hi hagi hagut un divorci».⁵

Apocalipsi d'Isaïes

Es tracta de quatre capítols (24-27) afegits i entaforats dins del primer llibre d'Isaïes, «farcits de metàfores de lectura gens fàcil»,⁶ que seran el germen de les idees d'immortalitat i de resurrecció, tan cares a l'escatologia cristiana.

Els trets més destacables de l'Apocalipsi d'Isaïes són els següents:

- A la mítica muntanya de Sió (és a dir, Jerusalem), «el Senyor de l'univers oferirà a tots els pobles un banquet de plats gustosos i de vins selectes» (Is 25,6). En el decurs d'aquest gran banquet, el Senyor farà una acció transcendent: anul·larà la mort, «farà desaparèixer en aquesta muntanya el vel de dol que cobreix tots els pobles, el sudari que amortalla les nacions; engolirà per sempre la mort» (Is 25,7-8). Es tracta del primer anunci d'immortalitat.
- Aquest anunci va seguit d'una petició, inèdita, de resurrecció: «Que visquin el teus morts, Senyor, que ressuscitin les seves despulles! Vosaltres que jaieu a la pols, desvetlleu-vos i crideu de goig: la teva rosada, Senyor, és rosada de llum, i el país de les ombres infantarà» (Is 26,19).

⁴Emilio González Ferrín, *Historia general de Al Ándalus. Europa entre Oriente y Occidente*, Còrdova, Almuzara, 2008, p. 232. *Legend*: «Vinieron los sarracenos y nos molieron a palos. Que Dios ayuda a los malos, cuando son más que los buenos».

⁵ Ohler, *Atlas de la Biblia*, op. cit., p. 95.

⁶ Fàbrega i Escatllar, *Les portes...*, op. cit., p. 90.

- «Aquell dia, el Senyor, amb la seva espasa dura, gran i forta, actuarà contra Leviatan, la serp esmunyedissa i tortuosa, i matarà aquest Drac de la mar» (Is 27,1). Queden instituïdes les bèsties que dotaran de força descriptiva les grans visions apocalíptiques de Joan de Patmos i que donaran lloc a la rica iconografia dels *Beatus* medievals.

El relat acaba amb un típic exemple de «profecia fingida»: amb l'anunci que «temps a venir, el poble de Jacob arrelarà, Israel florirà, traurà brotada» (27,6), s'informa que els descendents de Jacob/Israel seran jutjats, expulsats del país i finalment retornats (27,7-13). «Aquell dia, a un toc del gran corn, els que viuen perduts a Assíria o dispersats per Egipte vindran i es prosternaran davant del Senyor a la muntanya santa de Jerusalem» (Is 27,13).

Malaquies, profeta escatològic

Darrer dels 21 llibres profètics de la Tanakh i darrer llibre de l'AT, el llibre de Malaquies conté invectives contra els sacerdots que han pervertit el culte (Ml 1,6-2,9), contra el divorci i els matrimonis mixtos (Ml 2,10-16), contra els que no creuen en la justícia divina, contra «els qui practiquen bruixeries, els adúlter, els perjurs, els qui estafen el sou als jornalers, els qui oprimeixen les viudes i els orfes, o maltracten els immigrants, sense cap por de mi» (Ml 3,5) i contra els que no paguen els tributs religiosos (Ml 3,13-21). Tot això i més en un llibre curt, de tres pàgines.

Malaquies, actiu a Jerusalem en l'època persa, força temps després de la suposada construcció del segon temple, a més d'un predicador moral i ètic és un profeta escatològic, anunciador de la imminència de la vinguda del dia del Senyor. Un dia, però, que gràcies al fet d'anar precedit de l'adveniment messiànic del profeta Elies, farà totalment innecessària la ira del Senyor, l'horrible dia de la ira: «Abans que arribi el dia del Senyor, dia gran i terrible, jo us enviaré el profeta Elies. Ell farà que els pares es reconciliïn de cor amb els fills, i els fills amb els pares. Així, quan jo vindré, no hauré de consagrar el país a l'extermini» (Ml 3,23-24).

El profeta, del qual no es disposa de cap referència biogràfica i al qual s'atribueix l'autoria del llibre, no és cap funcionari o assessor de cap rei. Però la funció política i teològica del que diu i escriu és clara: només Jahvè és gran entre totes les nacions: «De llevant fins a ponent tots els pobles reconeixeran que el meu nom és gran» (Ml 1,11). Només el temple és el testimoni que som el poble escollit per Jahvè. Ni el territori (la terra promesa) ni el rei (que ja no tenim ni volem, perquè el Senyor és l'únic rei) són els indicadors de la nostra identitat; per això hem de preservar el temple

de les males pràctiques dels sacerdots corruptes, continuadors de la vella religiositat cultural, prèvia a la deportació, pervertida i en la qual, descaradament, s'oferien en sacrifici «animals aprofitats, coixos i malalts» (MI 1,13). És per això, per restaurar el temple i el culte, que s'han de pagar els delmes (MI 3,8). A més, seguint les prescripcions d'Esdres i de Nehemies, res de matrimonis mixtos (MI 2,10-16). Si feu tot això, diu el Senyor, us puc prometre beneficis sense mesura i una terra de delícies: «Tots els pobles us tindran per feliços, perquè sereu un país envejable» (MI 3,12). En cas contrari, els impius i els arrogants seran destruïts (MI 3,13-21).

Els fets escatològics anunciats per Malaquies segueixen tres grans etapes:

1. Primer retorna Elies en qualitat d'es. Si el poble escollit li fa cas, quedarà anul·lat el dia de la ira del Senyor aplicat indiscriminadament a tots, tant a justos com a pecadors, tant al poble escollit com a les altres nacions.
2. Si el poble no li fa cas, el dia de la ira serà substituït per «el dia del Senyor, dia gran i terrible», un dia «que ja s'acosta» (MI 3,19), en el qual hi haurà un judici: «Jo vindré enmig de vosaltres per jutjar-vos» (MI 3,5), perquè tot «ha quedat escrit en un llibre» (MI 3,16).
3. A continuació, el Senyor, el gran comptable, emetrà sentència. Els impius seran condemnats al foc: «Els insolents i els que fan el mal seran com palla: aquell dia, que ja s'acosta, els incendiarà i no en quedarà ni l'arrel ni un bri» (MI 3,19).
4. Tot seguit, o simultàniament, hi haurà beneficis sense mesura per als justos: «Brillarà el sol de la salvació, i els seus raigs us guariran» (MI 3,20).
5. Finalment, també serà el dia de la venjança: «Trepitjareu els injustos com cendra sota les plantes dels peus» (MI 3,21).

I després? El petit llibre de tres pàgines no dona per a més. Res permet inferir que el dia del Senyor anunciat serà la fi dels temps, tot i que sí que pot representar el fi de la *història* (un temps sense *història*, com el que ha anunciat Isaïes).

Quant a la duració i el lloc on s'experimentarà aquest estat de benaurança dels justos salvats, consistent a viure «enjogassats com els vedells d'engreix» (MI 3,20), el llibre de Malaquies no dona cap indicació. No hi ha cap indici ni d'immortalitat ni d'un «més-enllà» supraterranal.

El llibre de Malaquies conté indicacions clares que indiquen que la seva redacció data de poc després del retorn a Jerusalem dels deportats, quan encara s'està fent la

restauració de la ciutat, vers la meitat del segle v a. de la n. e. Un dels objectius és, precisament, aconseguir que els retornats paguin els delmes i els tributs sagrats. Ara que ja no són un Estat, tot el deure és envers el temple, el centre de la nova religiositat.

Més enllà d'aquest objectiu a curt termini, res del que s'anuncia en el llibre de Malaquies va succeir. No cal donar-hi més voltes, perquè Elies no va retornar i caldrà esperar l'argúcia del cristisme, que va substituir Elies per Jesucrist, per reprendre la llegenda salvífica.

En aquest sentit, el llibre de Malaquies és especialment important, i s'esmenta força sovint en la teologia cristiana, perquè aporta dos grans temes per al desenvolupament de l'apocalíptica posterior:

- el Judici final
- la *invenció* de l'infern cristià

Per força raons, i la que acabem d'esmentar probablement és la més decisiva, el llibre de Malaquies fou col·locat el darrer en la llista dels llibres profètics.

Llibre de Joel, l'esplendor apocalíptica

L'activitat del profeta Joel se suposa que va tenir lloc durant el segle VIII a. de la n. e., però alguns arguments lingüístics i teològics permeten datar la redacció del llibre que porta el seu nom en el segle v, en plena època persa.

Segon dels dotze llibres dels profetes menors, el llibre de Joel és un curt poema en què es fa una miscel·lània concisa de recordança del cicle pecat-penediment-penitència (càstig)-perdó.

El llibre de Joel, de quatre pàgines i mitja, comença amb un intens poema patètic, ple de desolació, de plagues i secada, quan «s'ha fos l'alegria de la gent» (Jl 1,2-12). El to canvia quan, gràcies a les invitacions que Joel fa al poble a pregar i dejunar (Jl 1,13-14; 2,15-17), s'acaba obtenint la resposta compassiva i absolutòria de Déu, fins i tot amorosa, envers el seu poble escollit, enunciant l'enviament del seu «esperit sobre tothom: [...] fins i tot sobre els servents i les serventes» en els temps messiànics que han de venir (Jl 3,1-5).

La part final del poema és clarament apocalíptica, reprenent la tendència iniciada per Ezequiel. S'hi anuncia que en un *judici final*, que tindrà lloc a la vall de Josafat, no solament totes les nacions seran jutjades, sinó que també individualment, tant els

jueus com els gentils, seran sotmesos a escrutini. Només es salvaran els que manifestin penediment per haver ofès al Senyor. No queda especificat, però, com serà possible que col·lectivament els pobles enemics siguin castigats massivament, ni com, dins d'aquests pobles, alguns individus concrets seran salvats. Sigui com sigui, el *gran judici* anirà seguit d'una era daurada per a Jerusalem, duradora «per sempre». A més, en el futur, tots els humans seran profetes, per mitjà de somnis (els vells)i visions (els joves), i, fins i tot, «els servents i les serventes» (Jl 3,2) gaudiran d'aquest do (Jl 4).

El programa d'aquest gran i definitiu esdeveniment és el següent:

1. Tot començarà amb una gran commoció còsmica: «El sol s'enfosquirà i la lluna es tornarà sang, abans no arribi el dia del Senyor, dia gran i terrible» (Jl 3,4); «A la vall de la Sentència ja arriba el dia del Senyor. El sol i la lluna s'enfosqueixen, els estels perden l'esclat» (Jl 4,14-15).
2. A continuació Déu reunirà «totes les nacions» i les conduirà a «la vall de Josafat»(Jl 4,2) o a la «vall de la Sentència» (Jl 4,14), on tindrà lloc el judici col·lectiu sobre les nacions enemigues que han dispersat Israel, «el meu poble, la meva heretat» (Jl 4,2), per totes les nacions, que «s'han repartit el meu país, s'han fet a sorts el meu poble; han venut nois i noies com a esclaus per pagar-se vins i prostitutes. [...] M'heu robat la plata i l'or, heu dut als vostres temples el millor dels meus tresors. Heu venut als grecs els habitants de Judà i Jerusalem, els heu allunyant de la seva pàtria» (Jl 4,2-6).
3. Un cop acusades les nacions enemigues de tots aquests crims i jutjades i sentenciades, tindrà lloc contra elles una «guerra santa» (Jl 4,9), un gran i indiscriminat carnatge militar, un extermini sanguinari. El Senyores manifestarà com el Senyor dels exèrcits, el Senyor de la guerra. «Egipte es tornarà una terra erma i Edom, una estepa deserta» (Jl 4,19).
4. A partir d'aleshores, «Jerusalem serà una ciutat santa, i els estrangers no la profanaran mai més. Aquell dia el vi i la llet correran per les muntanyes, s'escolaran pels turons; tots els rierols de Judà portaran aigua. [...] Judà i Jerusalem seran habitats per sempre» (Jl 4,17-20).

En aquesta nova versió del dia del Senyor hi destaca l'oblit total del fet que si els pobles enemics havien comès contra el poble escollit totes les maldats de les quals el Senyor els acusa, ho havien fet d'acord amb la versió precedent del «Senyor autor de la *història*», seguint per tant la voluntat divina expressa i essent mers instruments de càstig de la infidelitat idolàtrica dels descendents de Jacob/Israel.

La nova era serà terrestre i sense *història*, això queda clar. Però no queda especificat si aquesta «transformació del món en un paradís»⁷ afectarà només Judà i Jerusalem,

⁷ Fàbrega i Escatllar, *Les portes de la mort...*, op. cit., 85.

mentre que la resta de la terra restarà erma, ni si hi haurà mortalitat o immortalitat (o només una gran longevitat).

L'objectiu del llibre de Joel és el mateix del d'alguns dels profetes precedents: renovar l'esperança, vèncer el desencís causat per l'incompliment de la promesa d'un nou món, d'una nova era enunciada pels profetes anteriors. I ho fa fent una nova promesa que tampoc es complirà.

«El NT aprofitarà el llibre de Joel per interpretar la Pentecosta i el do de l'Esperit»,⁸ tal com s'especifica en el llibre dels Fets dels Apòstols en un discurs de Pere als «jueus i a tots els que residiu a Jerusalem»: «Això que ara succeeix, ja ho havia anunciat el profeta Joel» (Ac 2,16). És la vinguda de l'Esperit Sant amb les «llengües com de foc» posant-se sobre cadascun dels apòstols, els quals a partir d'aquest moment «començaren a parlar en diverses llengües» (Ac 2,3-4).

Raons lingüístiques i teològiques fixen la redacció del petit i dens llibre de Joel avançat el segle va. de la n. e. La traducció de Javan (Jònia) per «Grècia» —com el lloc on les nacions enemigues han venut judaïtes— és errònia, atès que *Graecia* és una denominació romana per referir-se a una ciutat de Beòcia (Graia).⁹

⁸Bíblia catalana interconfessional, *op. cit.*, p. 800.

⁹ Veg. Jubert i Uyà, *El flâneur...*, vol. I, *op. cit.*, p. 129.

CAPÍTOL DISSETÈ

Llibres profètics escrits durant la convulsa època hel·lenística

Profetisme escatològic: segona part del llibre de Daniel

El llibre de Daniel ha constituït sempre un problema a l'hora d'assignar-li un lloc en la taula classificatòria dels llibres integrants de la Bíblia. Així, mentre que la Bíblia hebrea col·loca el llibre de Daniel entre els Escrits —encertadament, atès el caràcter de rondalla o conte de les escenes que es relaten a la primera part—, les edicions cristianes el classifiquen entre els llibres profètics —encertadament, també, pels fragments escatològics de la segona part. L'embolic es dissipa si considerem que, de fet, som davant de dos llibres diferents, escrits en èpoques diferents i, necessàriament, per autors diferents. El lector del llibre de Daniel notarà el salt brusc que hi ha entre «el conte edificant, impregnat d'optimisme ingenu» de la primera part i la «visió típicament apocalíptica, d'un present i d'un futur immediat profundament dualistes, caracteritzats per la confrontació dels perversos regnes mundans i del poble fidel»¹⁰ de la segona part.

El contingut temàtic dissemblant justifica i obliga a considerar separatament una part de l'altra. La *primera part del llibre de Daniel*, titulada «Daniel i els seus companys» (capítols 1-6), és objecte de consideració en el capítol dedicat als Escrits. En aquest capítol, dedicat als llibres profètics escatològics, analitzem exclusivament la *segona part del llibre de Daniel*, titulada «Les visions de Daniel» (Dn 7-12), que conté quatre visions escatològiques enigmàtiques i seminals narrades en primera persona, juntament amb la interpretació pertinent, que s'integren plenament en el gènere apocalíptic inaugurat per Joel i que el consoliden, el qual gaudirà ja d'una pervivència mil·lenària.

¹⁰ Fàbrega i Escatllar, *Les portes de la mort...*, op. cit., p. 99.

Primera visió: Les quatre bèsties i el fill de l'home

Situem-nos a l'any 539 a. de la n. e., en temps de Baltasar, el darrer membre de la dinastia babilònica. Daniel, «estant al llit, va tenir un somni; li van passar pel cap unes visions» (Dn 7,1), en les quals quatre bèsties emergien del mar: la primera semblava «un lleó amb ales d'àguila» (Dn 7,4)(Babilònia), la segona era semblant a «un os»(Dn 7,5)(Mèsia), la tercera era semblant a una «pantera amb quatre ales a l'esquena» i «tenia quatre caps»(Dn 7,6) (Pèrsia), i la quarta era «una bèstia terrible, espantosa i extraordinàriament forta», que tenia «deu banyes» i encara li «sorgia una banya més petita» que «tenia ulls com els humans i una boca que parlava amb insolència» (Dn 7,7-8) (Imperi selèucida d'Antíoc IV Epifanes). L'escena s'esdevé davant d'un tribunal presidit per «un ancià carregat d'anys» (Déu), assegut en un tron que era una gran flama, sobre una carrossa amb rodes de foc, amb «mil milers» de servidors i «deu mil miríades» més d'assistents. Davant del tribunal s'obren uns llibres. La primera bèstia és matada i trossejada i a les altres se'ls requisa el poder (els imperis terrenals), que es lliura, juntament amb la «glòria i la reialesa», a un «fill de l'home» (el *messies*): «Vaig veure venir amb els núvols del cel algú semblant a un fill d'home; arribà fins a l'ancià carregat d'anys, el van presentar davant d'ell i li van donar el poder, la glòria i la reialesa. La gent de tots els pobles, nacions i llengües li faran homenatge; el seu poder és etern, no passarà mai; el seu regne no es desfarà» (Dn 7,13-14). El missatge és clar.

Segona visió: El marrà i el boc

Daniel veu un marrà i un boc, que l'àngel Gabriel li interpreta de la manera següent (Dn 8,20-24):

- El marrà de dues grans banyes és l'Imperi medopersa.
- El boc, que envesteix el marrà, és l'Imperi grec.
- La gran banya del marrà és Alexandre el Gran, la qual es trenca per deixar créixer quatre banyes menys fortes (els regnes dels epígons successors d'Alexandre).
- La banya més petita del marrà, que blasfema i destrueix el santuari, és Antíoc IV.

Tercera visió: Les setanta setmanes d'anys

Després de fer-nos saber, erròniament, que Darios era fill de Xerxes, Daniel explica en primera persona que s'ha llegit la profecia de Jeremies referent als setanta anys que

Jerusalem havia de romandre en ruïnes (Dn 9,2). A continuació, adreça a Déu un llarg reconeixement de culpabilitat i la petició de perdó, d'amor i de salvació, tot recordant-li, de passada, que després d'haver fet sortir el seu poble d'Egipte, «t'has fet una anomenada que arriba fins als nostres dies» (Dn 9,15). Aleshores té la visió en el qual Gabriel se li acosta volant per comunicar-li que ell, Daniel, és el preferit de Déu i que li desxifrarà la profecia de Jeremies: malgrat que aquesta profecia parla de setanta anys, ara aquest termini s'han transformat en setanta setmanes d'anys (és adir, 70 períodes de 7 anys, o sigui, 490 anys en total); aquest, doncs, és el temps que haurà de transcórrer per «posar fi a la infidelitat del teu poble, cancel·lar el pecat i expiar la culpa», i aleshores serà ungit «el Sant dels sants» (Dn 9,24). Gabriel diu a Daniel: «Sàpigues, doncs, i entén-ho: Des de l'instant que ha estat donada l'ordre de tornar i reconstruir Jerusalem fins al moment que un [Cir] serà ungit com a príncep, passaran set setmanes d'anys. Durant seixanta-dues setmanes més, places i fossats [de Jerusalem] seran reconstruïts, però els temps seran difícils» (Dn 9,25). Arribats a aquest moment, però, «la gent d'un príncep que arribarà [referència a Antíoc IV] destruirà la ciutat i el santuari» (Dn 9,26), al·ludió al saqueig de Jerusalem i del temple de l'any 169, amb la consegüent supressió i profanació del culte de Jahvè dos anys després (167). Tot això pesarà quan molts hauran concertat «una aliança ferma» amb l'opressor, referència clara al nombre elevat de judaïstes renegats i col·laboracionistes amb el projecte d'hel·lenització d'Antíoc IV: «Ell tindrà un final desastrós, però fins aquell moment hi haurà guerra i devastacions. Durant una setmana d'anys concertarà amb molts una aliança ferma, i durant mitja setmana d'anys abolirà sacrificis i oblacions» (Dn 9,26-27). Finalment, es produirà la mort «d'aquell devastador» (mort d'Antíoc IV l'any 164): «Sobre l'angle de l'altar hi haurà l'abominació devastadora, fins que la ruïna decretada es compleixi en aquell devastador» (Dn 9,27).

Quarta visió: La gran visió final

Ara hem de situar-nos en temps de Cir (538). Daniel rep un missatge apocalíptic: un home vestit de lli i amb un cenyidor d'or (potser l'àngel Gabriel) li anuncia que se'n va a «combatre l'àngel de Pèrsia i, mentre seré fora, arribarà l'àngel de Grècia» (Dn 10,20). Abans de marxar, però, «t'anunciaré el que hi ha escrit en el llibre de la veritat» (Dn 10,21), és a dir, tot el que ha de venir, que no és altra cosa que la *història* escrita d'antuvi per Déu, des del tercer any de Cir (538) fins a la mort d'Antíoc IV (164). I, encara, li diu que el farà sabedor de la data de la fi del món, que tindrà lloc d'aquí a «un temps, dos temps i la meitat d'un temps» (Dn 12,7), esmentant ara de manera explícita la resurrecció dels morts: «Molts dels qui dormen a la pols de la terra es desvetllaran, els uns per a la vida eterna, els altres per a l'oprobri» (Dn 12,2). Tot això amb l'encàrrec següent, que ni Daniel ni el narrador acompliran: «Guarda en secret aquestes paraules i segella el llibre fins als temps darrers» (Dn 12,4).

Redactat en tercera persona, el llibre de Daniel té sempre com a protagonista principal el mateix Daniel. És un personatge, però, que en cas que hagués existit realment, no es correspondria amb el protagonista històric, atès que Ezequiel —profeta durant la deportació—l'esmenta en tres ocasions no pas com un contemporani més jove que ell, sinó com un savi antic (Ez 14,14; 28,3), actiu aproximadament cinc segles abans.

En el segon llibre de Daniel, exemplar prototípic de temàtica apocalíptica, es perfila i es dissenya un pla intemporal en el qual tindrà lloc finalment l'aniquilació del mal i l'adveniment triomfant del Regne de Déu. Però si el lector en fa una lectura contínua, seguint l'ordre establert en el text original, constatarà que s'hi ofereixen dues versions que no coincideixen en res respecte al que succeirà al final dels temps històrics que s'ha anunciat:

- La Primera visió de Daniel (Dn 7) és, de fet, una paràfrasi del procés escatològic que s'ha exposat:
 1. El marc en el qual es produeix la visió és el de la confrontació dels grans reialmes del món, Babilònia, Mèdia, Pèrsia i l'Imperi selèucida, immersos en les sempiternes guerres per la consecució del poder hegemònic, actuant com a enemics del poble jueu, el poble escollit, «el poble sant de l'Altíssim»(Dn 7,18; 7,25).
 2. Déu es fa present a la volta del cel, amb tota la seva esplendor ígnia i un seguici nombrós.
 3. Es constitueix un tribunal, amb totes les proves de càrrec registrades en un llibre. Un cop dictada la sentència, es mata, es trosseja i es crema l'Imperi selèucida d'Antíoc IV (la quarta bèstia, «terrible, espantosa i extraordinàriament forta», que tenia «deu banyes» i encara una banya més petita amb «ulls com els humans i una boca que parlava amb insolència»[Dn 7,7-8]), mentre que als babilonis (la primera bèstia, que «semblava un lleó amb ales d'àguila» [Dn 7,4]), als medes (la segona bèstia, «semblant a un os» [Dn 7,5]) i als perses (la tercera bèstia, «semblant a una pantera amb quatre ales a l'esquena» [Dn 7,6]) se'ls priva «del seu poder», tot i que «els fou concedit d'allargar la vida fins al temps i el moment fixats» (Dn 7,12). És a dir: són mortals.
 4. Tot seguit, apareix, emergint dels núvols, algú amb aspecte humà, «semblant a un fill d'home» (Dn 7,13), símbol del «poble sant de l'Altíssim» (Dn 7,18; 7,25), el poble escollit, el qual es presenta davant de Déu (l'«ancià

carregat d'anys») i és ungit rei, atorgant-li tot «el poder, la glòria i la reialesa» (Dn 7,14), que seran eterns, «pels segles dels segles» (Dn 7,18). El «poble sant», Israel, el poble jueu, passarà de ser perseguit i víctima a ser sobirà i hegemònic sobre «tots els reialmes que hi ha sota el cel [...] i tots els sobirans el serviran i l'obeiran» (Dn 7,27). A més, serà immortal, etern. Cal inferir que els que tindran aquesta condició radicalment privilegiada són els fidels israelites que han estat les víctimes sobrevivents de la cruel persecució selèucida. Només ells —no el poble jueu sencer— constituïran «el poble sant» o «poble de sants» que assolirà la posició hegemònica en el nou ordre mundial. L'episodi, tot i que resta fosc, en cap moment permet vincular la figura d'«algú semblant a un fill d'home» amb el messies descendent de la casa de David, vinculació que sí que estableix l'argúcia cristiana d'adjudicar a Jesucrist aquesta identitat setanta vegades en el NT.

— La versió escatològica del capítol 12:

Exposada al final del segon llibre de Daniel per un emissari (un «home vestit de lli», no pas Déu, com passava amb els vells profetes), es revela a Daniel una seqüència d'esdeveniments que no coincideix de cap manera amb el procés escatològic que s'ha descrit en el capítol 7. A diferència d'aquest, la nova versió, dotada d'una literalitat explícita, no precisa cap paràfrasi explicativa:

1. «Perquè es compleixi allò que anuncia la visió» (Dn 11,14), en un nou exercici de profetisme fingit, s'hi s'insereix, com a pròleg o marc temporal de la nova visió, amb una gran precisió sintètica, com se succeïran quatre reis a Pèrsia. El primer rei «serà un gran guerrer, dominarà grans territoris i farà el que voldrà» (Dn 11,3) (Alexandre) i portarà a terme totes les guerres de selèucides i ptolemaics, amb «la ciutadella» (Jerusalem) sempre atrapada entremig, fins que arribarà «l'hora de la fi» (Dn 11,40).
2. En la visió que té Daniel, l'àngel Miquel, protector del poble jueu, «el vostre àngel» (Dn 10,21), «el gran àngel que fa costat als fills del teu poble», s'alçarà i «hi haurà un temps de tribulació com no n'hi ha hagut cap des que existeixen les nacions» (Dn 12,1).
3. Aleshores, després d'aquest moment de tràngol, arribarà l'hora de la salvació selectiva i exclusiva del poble escollit: «Molts dels qui dormen a la pols de la terra es desvetllaran» (Dn 12,2). Es formula per primera vegada en l'imaginari humà el crucial i fructífer concepte de la resurrecció dels morts!
4. La resurrecció dels morts, que descansen en l'ombrívol i polsós xeol, anirà seguida d'un judici de «tots els qui es trobin inscrits en el llibre» (Dn 12,1). D'acord amb la sentència, els camins dels ressuscitats divergeixen: «Molts

dels qui dormen a la pols de la terra es desvetllaran, els uns per a la vida eterna, els altres per a l'oprobri, per a la reprovació eterna» (Dn 12,2).

5. «Molts dels qui dormen a la pols de la terra es desvetllaran, els uns per a la vida eterna» (Dn 12,2). Són els ressuscitats escollits, els assenyats: «Els qui tinguin saviesa resplendiran com la llum del firmament, els qui n'hauran portat molts per camins de justícia brillaran com les estrelles per sempre» (Dn 12,3). «Contràriament a la visió de Dn 7, no es fan promeses d'una sobirania hegemònica sobre reis i pobles terrestres, de la nostra història, sinó que, ben allunyats d'aquesta terra, s'orienta l'atenció del creient vers el firmament i les constel·lacions.»¹¹ No es tracta de cap catasterisme d'influència hel·lenística.¹² Els que s'han salvat no es converteixen en astres. Però el relator que Daniel escolta en la seva visió, interromp aquí la descripció, sense donar cap referència explícita del lloc de destinació on aniran a parar els que se salvaran i on romandran eternament. Cal inferir — com així es feu en el llibre d'Henoc (llibre apòcrif pseudoepigràfic i intertestamentari)— que aquesta destinació és el cel, on seran «socis de la host celestial» (1Henoc 104,6), amb els àngels.
6. «Molts dels qui dormen a la pols de la terra es desvetllaran, els uns [...], els altres per a l'oprobri, per a la reprovació eterna» (Dn 12,2). Els condemnats a «la reprovació eterna» s'infereix que passaran l'eternitat en el que rebrà el nom d'*infern*.

La segona part del llibre de Daniel fou escrita, probablement per més d'un autor, uns dos-cents anys més tard que la primera, poc després de l'any 164, just després de l'època de persecució dels judaistes pel selèucida Antíoc IV Epifanes (175-164). És el text de redacció més tardana de la Tanakh i fou inclòs en el cànon just l'any 155 a. de la n. e. Força estudiosos consideren que s'hauria de classificar entre els llibres apòcrifs, redactats posteriorment a l'establiment del cànon.

L'objectiu d'aquesta segona part és clar: vol oferir, per mitjà de quatre visions, un missatge d'esperança, a voltes terrorífic, als desvalguts judaistes perseguits per Antíoc IV.

¹¹ Fàbrega i Escatllar, *Les portes de la mort...*, op. cit., p. 103.

¹² Veg. Antonio Ruiz de Elvira, *Mitología clásica*, Madrid, Gredos, 1995, p. 470-487.

Tot el llibre és un clar i nou exemple de «profecia fingida», en què es fa descaradament evident que el narrador fa que el profeta profetitzi fets venuts com a futur des del coneixement que se'n té perquè formen part del passat.

És interessant remarcar l'extraordinari èxit que assolirà en les teologies monoteismes judaica, cristiana i islàmica aquesta simple i didàctica destinació de després de la mort. De fet, els esdeveniments que hi són narrats, qualificats d'escatologia apocalíptica, no són pas més impossibles que alguns fets dels patriarques, amb les seves hierofanies: la separació de les aigües del mar Roig, el manà, el peix de Jonàs, la fecundació *in vitro* d'una verge, la caminada de Jesús sobre les aigües, l'aprenentatge infús d'idiomes o les ascensions al cel presenciades en directe. A més d'aquestes consideracions gens marginals, és important retenir que per al cristianisme aquesta segona part del llibre de Daniel, en concret, la referència que es fa en la primera visió a «algú semblant a un fill d'home»(Dn 7,13), conté un anunci clar (aixecat a la categoria de profecia) del messies esperat, en el qual «un fill d'home» és inequívocament Jesús.

(pp. 235 -251)